

Dr.hist., Dr.habil.art. Juris Urtāns

Lavijas Kultūras akadēmija

NAUKŠĒNU JĒČU AKMENS: JAUNI DATI PAR CILINDRVEIDA DOBUMAKMEŅIEM

NAUKŠĒNI JĒČI STONE: NEW DATA ON CYLINDRICAL HOLLOW STONES

<https://doi.org/10.55877/kkmp.2024.2.383>

Abstract

Cylindrical hollow stones are stones with artificially carved grooves and cylindrical upper part of the stone. On the top of the stones a cylindrical hollow has been cut. Stone height 0.45–1.0 m, diameter 0.74–1.5 m, hollow diameter 0.20–0.61 m, depth 0.05–0.22 m. In Latvia there are currently 11 such stones reported. According to archaeological finds, the sacred use of cylindrical hollow stones in Lithuania dates back to the 15th–18th/19th centuries.

On September 20, 2022 archaeological research was conducted at the cylindrical hollow stone at Naukšēni Jēči. It turned out that the stone with its widened, rough-hewn base was placed on ancient arable land. No stoneworking has taken place in its current location. The research did not give any evidence of any sacredness of the Jēči hollow stone. It could be considered that the stone was moved and carefully placed in the field in its current location in recent times, however, this does little to explain the stone's former meaning. Without ruling out the sacred nature of the Jēči hollow stone, other needs for making and placing such a stone should also be discussed.

Keywords: *hollow stones, archaeological research, sacral and profan meaning.*

Raksta mērķis ir dot jaunus datus cilindrveida dobumakmeņu nozīmes skaidrojumam un piedāvāt algoritmu šī veida dobumakmeņu valstiskās aizsardzības gradācijas noteikšanai. Apkopotas ziņas par pieciem jaunatklātajiem cilindrveida dobumakmeņiem, precizētas ziņas par dažiem jau iepriekš zināmajiem cilindrveida dobumakmeņiem un sniegta informācija par Naukšēnu Jēču dobumakmens izpētes rezultātiem. Šobrīd nav pārlicinošu pierādījumu uzskatīt Latvijas cilindrveida

dobumakmeņus par sakrālas nozīmes objektiem, tomēr nav arī citu noteiktāku hipotēžu to nozīmes skaidrojumam.

Cilindrveida dobumakmeņi tiek pieskaitīti dobumakmeņiem un ar zināmu atrunu tiek uzskatīti par akmeņiem, kas saistīti ar seno sakralitāti. Akmeņi, izmantojot metāliskus instrumentus, ir profesionāla akmeņkaļa veidoti; akmeņu augšdaļa ar vertikālām kanelūrveida rievām izveidota cilindriskā, bet apakšdaļa, kas parasti ir jau zem zemes, ir lielāka, masīvāka, parupji apskaldīta.

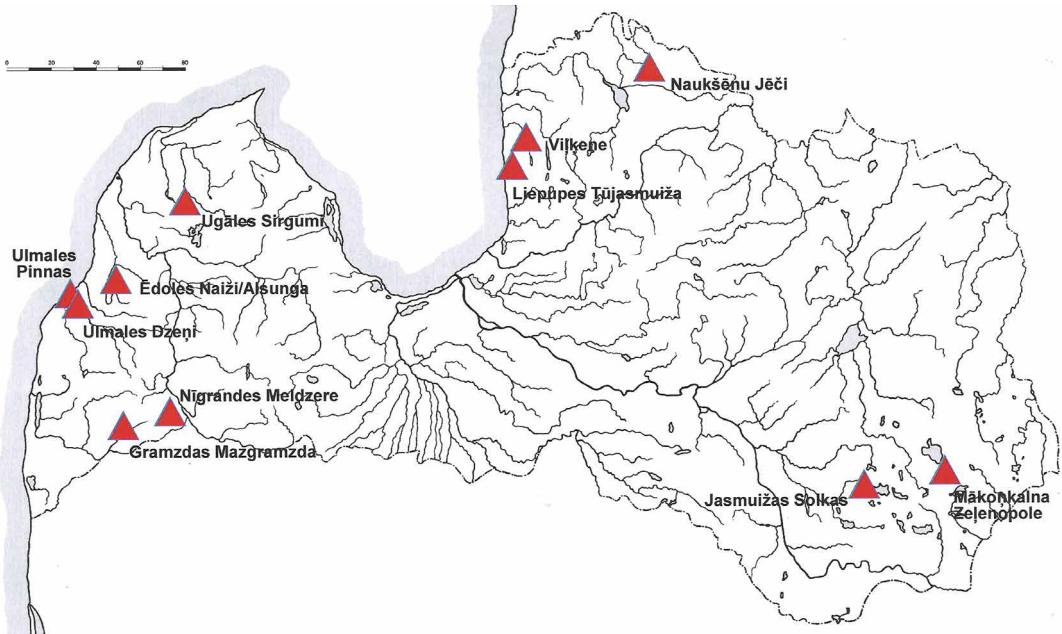
Augšdaļā ievaidots nosacīti cilindrveida iedobums. Dažkārt iedobuma dibenā, pa tā apakšdaļas perimetru ievaidota viena vai divas rievās, ko laikam varētu uzskatīt par akmens tehniskā izveidojuma liecību. Galvenā šo akmeņu pazīme ir ar kanelūrveida rievu vai iekalumu palīdzību izveidotā cilindriskā augšējā daļa. Šķiet, ka šīs kanelūras ir akmens tehniskās izveidošanas liecības.

Plašāk Lietuvas un Latvijas cilindrveida dobumakmeņi, kas saukti par akmeņiem ar plakandibena iedobumiem, apskatīti Lietuvas seno sakrālo vietu pētnieka V. Vaitkeviča rakstā [Vaitkevičius 1999]. Tiek ieraudzīts, ka Lietuvas un Latvijas šā veida dobumakmeņi it kā iekļaujas kuršu apdzīvotajās teritorijās un tāvad varbūt kaut kā būtu saistāmi ar kuršiem vai to apdzīvotajām teritorijām. Lietuvā arī šā veida dobumakmeņi ir arheoloģiski pētīti. Izzināts, ka tie parasti novietoti attālās vietās, mežos, gravās, nostiprināti stateniski ar mazākiem akmeņiem, to tuvumā konstatētas bedres ar upurējumu – trauku lausku un organikas paliekām. Bieži akmeņi ir izgāzti no sākotnējās vietas, saplēsti, apgāzti, aizvēlti; tajā saskata kristietības vērsanos pret tautas ticējumiem. Daļa no šī veida dobumakmeņiem ir pārvietoti. Pēc arheoloģiskajiem atradumiem Lietuvas cilindrveida dobumakmeņi tiek datēti ar 15.–18./19. gs. [Urbanavičius 1977; Urbanavichius 1985].

Latvijā pagaidām plašākais, šiem akmeņiem veltītais apkopojums, kur tie nodalīti no cita veida dobumakmeņiem, publicēts 1992. gadā [Urtāns 1992]. Tolaik bija zināmi 7 šādi akmeņi, no kuriem 6 atradās Latvijas R daļā (1. tab.). Lietuvā šādi akmeņi lielāko tiesu koncentrējās valsts R daļā, tāpēc tika izteikts pieņēmums, ka tie varētu būt saistīti ar kuršiem. Dobumakmeņiem, īsti nenodalot cilindrveida dobumakmeņus no cita veida dobumakmeņiem (kausakmeņiem, bļodakmeņiem), populārzinātniskos rakstos pievērsās G. Eņiņš [Eņiņš 1995] un A. Grīnbergs [Grīnbergs 2009].

Kopš raksta publicēšanas būtiski papildinātas ziņas par diviem iepriekš minētiem dobumakmeņiem un apzināti vēl pieci dobumakmeņi, turklāt trīs no iepriekš nezināmajiem cilindrveida dobumakmeņiem tika atklāti Latvijas A daļā, Vidzemē un Latgalē (tabula, 1. attēls).

Papildinot ziņas, tika noskaidrots, ka šim dobumakmeņu veidam iepriekš pieskaitītais Jaunpils Laimdotu akmens, kas vēlāk pārvietots vai iznīcināts, ir bijis dzirnakmens sagatave vai nepabeigts dzirnakmens [Eņiņš 1994]. Tāpat noskaidrots,

1. attēls. Cilindrveida dobumakmeņi Latvijā. Sastādīja J. Urtāns.

Tabula

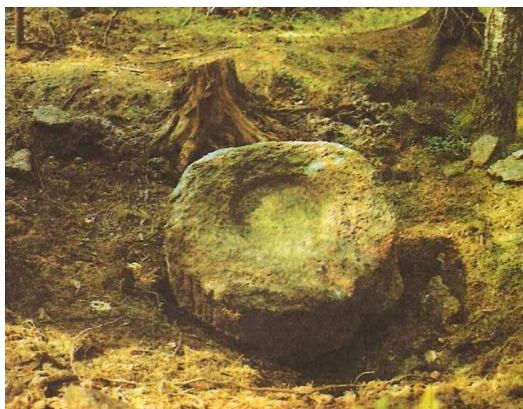
Latvijas cilindrveida dobumakmeņi

Pirmās ziņas	Akmens	Akmens izmēri (caurmērs, augstums – m)		Dobums (caurmērs, dziļums – m)		Piezīmes
1923.	Ulmales Pinnas	1,2–1,4	0,95	0,52–0,61	0,16	
1927.	Ulmales Dzeņi	0,95	0,65	0,42	0,13–0,14	
1927.	Jasmuižas Solkas	0,71–0,74	0,45	0,22	0,22	Zudis
1976.	Gramzdas Mazgramzda	1,5–1,8	0,8	0,50	0,09	
1979.	Ēdoles Naiži (Alsunga)	1,30–1,33	0,8	0,58–0,66	0,17	Pārvietots uz Alsungu
1984.	Nīgrāndes Meldzere	1,5	0,8	0,55–0,56	0,08–0,13	
1991.	Ugāles Sirgumi	1,23–1,30	0,9	0,52–0,56	0,10–0,13	
1993.	Viļķene	1,15–1,20	0,85	0,35	0,15–0,22	
1995.	Naukšēnu Jēči	1,03–1,22	0,63	0,30–0,38	0,025	
2001.	Liepupes Tūjasmuiža	1,26	0,8	0,38	daži cm	
2005.	Mākonkalna Zeļenopole	1,05	0,5	0,36	0,18	

ka Alsungā, Skolas ielā esošais cilindrveida dobumakmens ir jau iepriekš zināmais Ēdoles Naižu dobumakmens, kas no Ēdoles pārvests uz Alsungu [Jakubenoka 2004: 167–169; Laime 2005: 34–35].

Pēc 1992. gadā publicētā saraksta atklāti vēl pieci šādi cilindrveida dobumakmeņi.

Ugāles Sirgumi (2. attēls). Dobumakmeni 1991. gadā apzināja G. Eniņš. Akmens atrodas akmeņainā mežā, kas saukts par Rūžu, bijis sāniski ievelts 2,3 m platā un 0,7 m dziļā bedrē. Ap to daudz tā paša akmens šķembu, kas liecina, ka akmens turpat uz vietas ir apstrādāts. Tuvumā ir vēl viens apstrādāts akmens. Akmens sānos iekaltas renes [Eniņš 1992; Eniņš 1995].

2. attēls. Ugāles Sirgumu dobumakmens.
Foto G. Eniņš. No: Eniņš 1992.

Viļķene (3. attēls). Pirmās ziņas par dobumakmeni 1993. gadā ieguva J. Cepītis. Akmens atrodas aiz Viļķenes pareizticīgo baznīcas drupām un Viļķenes kapiem – nelielas upītes, sauktas par Urdziņu, malā, dziļi iegrimis zemē. Pie akmens ir divas aizaugušas rakuma bedres, konstatētas tā paša akmens šķembas un ogle. Akmens sānmalā ir iekaltas 40 vertikālas rievas [Čakste 2007: 11; Grīnbergs 2009].

3. attēls. Viļķenes dobumakmens. Foto J. Urtāns.

Naukšēnu Jēči (4. attēls). Dobumakmeni, kas ir rupjgraudains, sārts granīts, 1995. gadā atklāja D. Ozols. Akmens atrodas apstrādājamā laukā, nelielā, jaunākos laikos stādītā koku skupsnā (5. attēls) Naukšēnu pagastā, ap 4 km uz D no Naukšēniem pie Jēču mājām. Akmens augšdaļa, kā tagad noskaidrojās kontrolrakumā, 0,32 m augstumā ir izveidota nosacīti cilindriska, apakšdaļa, ap 0,30–0,31 m biezumā, ir

4. attēls. Naukšēnu Jēču dobumakmens. Foto J. Urtāns.

5. attēls. Skats uz Naukšēnu Jēču dobumakmeni no putna lidojuma.
Foto J. Plūksnis.

platāka, rupji apskaldīta (6. attēls). Dobums, kurā krājas ūdens, ir samērā neregulārs, iespējams, nav līdz galam izveidots (7. attēls). Akmens caurmērs 1,03 x 1,22 m, dobuma caurmērs 0,30–0,38 m, dobuma dziļums 2,5 cm, sānu rievu skaits – ap 24 [Grīnbergs 2009].

6. attēls. Pārbaudes rakums pie Naukšēnu Jēču dobumakmens.
Foto J. Urtāns.

7. attēls. Naukšēnu Jēču dobumakmens ar monētām iedobumā.
Foto J. Urtāns.

Liepupes Tūjasmuiža (8. attēls). Akmeni no laukiem novāktu akmeņu kaudzē, lauku vidū, netālu no bijušās Tūjasmuižas 2001. gadā atrada D. Čakste. Pēc tam akmens uzstādīts tam īpaši veidota akmeņu apļa centrā. Akmens sānos iekaltas 27 rievas; vienā sēnā to nav. Dobums ir ļoti sekls, iespējams, neizveidots [Čakste 2001; Čakste 2007: 9; Grīnbergs 2009].

8. attēls. Liepupes Tūjasmuižas dobumakmens.
Foto J. Urtāns.

Mākoņkalna Zeļenopole (9. attēls). Pirmās ziņas par akmeni, kas atrodas Zelta kalnā, 2005. gadā sniedza A. Vasks. Akmens atrodas slīpā kalna malā, netālu no stāvās nogāzes. Šķiet, agrākos laikos akmens apkārtne arta. Par Zelta kalnu stāstīti nostāsti, ka tuvumā esot citi akmeņi ar iekaltiem divainiem krustiem. Kalna pakājē konstatēts kultūrslānis. Akmens sānos iekaltas renes.¹

9. attēls. Mākoņkalna Zeļenopoles Zundu dobumakmens.
Foto J. Urtāns.

¹ J. Urtāna 2015. g. 20. aprīļa ziņojums. Glabājas Nacionālās kultūras mantojuma pārvaldes Kultūras mantojuma informācijas centrā (turpmāk NKMP KMIC).

Ja iepriekš tika uzskatīts, ka cilindrveida dobumakmeņi ir raksturīgi Kurzemei, tad pēdējās divdesmitgades atklājumi apliecina, ka tie ir sastopami arī Vidzemē un Latgalē (seši Kurzemē, trīs Vidzemē un divi Latgalē). Līdzīgi kā tas ir Lietuvā, cilindrveida akmeņi nosacīti vairāk ir sastopami valstu R daļā, tomēr zināmi arī valstu A daļā; Latvijā arī valsts Z daļā.

Jauns pamudinājums cilindrveida dobumakmeņu izziņai bija ģeologa Daiņa Ozola iesniegums Nacionālajai kultūras mantojuma pārvaldei, lai tā izvērtētu Naukšēnu Jēču akmens nozīmi un lemtu par tā iekļaušanu valsts aizsargājamo pieminekļu sarakstā. Tā kā akmens nebija iekļauts valsts aizsargājamo kultūras pieminekļu sarakstā, tas tūruma paplašināšanas dēļ varēja tikt pārvietots. Lai skaidrotu Jēču dobumakmens nozīmi, tā R pusē 2022. g. 20. septembrī tika veikts kvadrātmetru liels arheoloģisks pārbaudes rakums, un ap akmeni ar ģeoloģisko zondi izdarīti 24 urbumi (10. attēls). Tā ir pirmā reize, kad Latvijā tiek arheoloģiski pētīti cilindrveida dobumakmeņi.

10. attēls. Naukšēnu Jēču dobumakmens. Pārbaudes rakuma un urbumu vietas. Foto J. Plūksnis, izstrādāja J. Meinerts.

Jēču dobumakmens ir vairākkārt aprakstīts, tā apraksti ir publicēti [Senās dabas svētvietas 2013; Vidzemes senās dabas svētvietas 2013: 77; u. c.]. Sākumā tika uzskatīts, ka tas varētu būt nepabeigts dzirnakmens ([Ziema 1999, 17],¹ tomēr vēlāk A. Grīnbergs, akmeni nedaudz atrotot, konstatēja šā veida sakrālajiem dobum

¹J. Urtāna 2000. g. 6. aprīļa ziņojums. Glabājas NKMP KMIC.

akmeņiem raksturīgās kanelūrveida rievās [Grīnbergs 2009]. Visapkārt akmenim ir iedziļinājums, iespējams, akmens atrakšanas liecība.

Pārbaudes rakumā pie Jēču dobumakmens konstatēts, ka kādreizējā aramkārtā paiet zem akmens (6. attēls), kas nozīmē, ka akmens neatrodas akmens dabiskajā vietā. To var skaidrot tādējādi, ka akmens uz šo vietu pārvietots vēlākos laikos. Var pieļaut, ka akmens izgatavots ne tajā vietā, kur tas tagad atrodas (pie akmens nav atrastas atšķelšanās akmeņa šķembas, kam tur noteikti vajadzētu būt, kā tas konstatēts pie Viļķenes un Ugāles Sirgumu dobumakmeņiem), akmens pārvietots un novietots uz agrākās aramzemes. Tas ir iespējams, jo, kā zināms, šādu dobumakmeņu izgatavošana un izmantošanai tiek datēta ar samērā vēlu laiku – 15.–18./19. gs., kas nozīmē, ka vietā, kur akmens novietots, aramzeme ar aramkārtu varēja pastāvēt jau ilgu laiku, pirms tur tika novietots dobumakmens. Kontrolurbumi parādīja, ka akmens tuvumā, kā tas konstatēts Lietuvā, nav šā veida dobumakmeņiem raksturīgās upurbedres. Urbumi rāda, ka agrākais reljefs ap akmeni ir bijis lēzens, bez kādiem asākiem lauzumiem.

Arheoloģiskie novērojumi ļauj secināt, ka Jēču dobumakmens ir ticis pārvietots un novietots tagadējā vietā un, ja arī izmantots kā sakrāla vieta, tad tas noticis samērā īsu laiku – šādas izmantošanas arheoloģiskās liecības netika konstatētas. Pieļaujams, ka akmens uz tagadējo vietu pārvietots no kādas citas sakrālās vietas, bet jaunajā vietā akmens savu kādreizējo sakrālo nozīmi jau bija zaudējis. Šķiet, ja akmens pārvietots, tad tas nevarētu būt pārvietots no īpaši tālas apkārtnes.

Jēču dobumakmens atradies kādā lokālā centrā, ko iezīmēja tuvumā esošs krogs un vējdzirnavas. Laukā akmens bija redzams jau no lielāka attāluma. Tas neliecinātu, ka akmens būtu bijis īpaši slēpts, kā tas konstatēts Lietuvas cilindrveida dobumakmeņu gadījumā. Akmens ir pareizi novietots uz savas paplašinātās, rupji apskaldītās pamatnes un nav ticis bojāts.

Lai arī Jēču akmens pieskaitāms cilindrveida dobumakmeņiem, tomēr arheoloģiskie pētījumi nedeva liecības par kādu seno sakralitāti. Varētu uzskatīt, ka akmens pārvietots un rūpīgi novietots tīrumā tagadējā vietā jau jaunākos laikos, tomēr tas maz ko dod akmens kādreizējās nozīmes skaidrojumam. Neizslēdzot Jēču dobumakmens sakrālo raksturu,¹ būtu apspriežamas arī citas vajadzības šāda akmens izgatavošanai

¹ Ja diskutē par to, vai Jēču akmens ir vai nav pieskaitāms sakrālajiem dobumakmeņiem, tad tautas uzskatos tas jau tiek pieņemts kā sakrālais akmens, uz kura jāziedo, un akmens dobumā apmeklētāji atstāj monētu ziedojumus (7. attēls). 20. septembrī, nosakot šos ziedojumus, konstatēts, ka dobumā ir tikai jaunāku laiku EUR monētas, starp kurām nebija lielāku nominālu. Pārsvārā dobumā bija Latvijas monētas, citu valstu pārstāvēniecība mazāka (Latvija – 9 monētas; Īrija – 4 monētas; Vācija – 4 monētas; Igaunija – 3 monētas; Lietuva – 2 monētas; Somija – 2 monētas; Francija – 1 monēta). Kopā uzskaitītas 25 monētas, kuru kopvērtība ir 2,15 EUR. Pēc monētu fiksācijas tās tika atstātas dobumā.

un novietošanai, taču pagaidām nav pat hipotēzes, kāda šī nozīme varētu būt, ja atmet domu par akmeni kā nepabeigtu dzirnakmeni.

Naukšēnu Jēču akmens pētniecība lika apsvērt pamatojumu cilindrveida dobumakmeņu nozīmes gradācijai iekļaušanai valsts aizsargājamo kultūras pieminekļu sarakstā. Patlaban valstiski tiek aizsargāti trīs cilindrveida dobumakmeņi:

Sakas Piņņu dobumakmens Valsts nozīme, Nr. 1424;

Sakas Dzeņu dobumakmens Reģionālā nozīme, Nr. 1420;

Nīgrandes Meldzeres dobumakmens Reģionālā nozīme, Nr. 2160.

1924. gadā tika publicētie pirmie trīs pieminekļi, kas iekļauti valsts aizsargājamo pieminekļu sarakstā; kā № 3 iekļāva *L. Ozol piederīgo Pinnaš mājās robežās atronamo "dievekļa akmeni"* [Valdības rīkojumi un pavēles 1924].

Vērtējot perspektīvā iespējamo cilindrveida dobumakmeņu valstisko aizsardzību, Valsts nozīmes statuss būtu piešķirams dobumakmeņiem, kas atrodas savās sākotnējās vietās un tātad ir nozīmīgi nākotnes pētniecībā un kultūrvēsturiskajā ainavā. Šādai nozīmei varētu atbilst jaunākos laikos nepārvietotie Mākoņkalna Zeļenopoles, Naukšēnu Jēču un Viļķenes dobumakmeņi.

Reģionālās nozīmes aizsargājamo pieminekļu statusam varētu atbilst netālu no sākotnējās atrašanās vietas pārvietotais un nepabeigtais Gramzdas Mazgramzdas dobumakmens. Vietējai nozīmei varētu atbilst dobumakmeņi, kas ir pārvietoti un kuru sākotnējā lokalizācija vairs nav nosakāma (Alsungas (Ēdoles Naižu) un Liepupes Tūjasmuižas dobumakmeņi). Ēdoles Sirgumu dobumakmens pagaidām nav speciālistu tuvāk pārbaudīts, un par tā aizsardzības statusu vēl būtu spriežams.

Cilindrveida dobumakmeņu nozīme joprojām ir skaidrojama. Par to sakrālo izmantošanu nav īpaši daudz ziņu (var piebilst, ka arī par citu veidu dobumakmeņiem nav daudz ziņu par to sakrālo izmantošanu). Lai gan cilindriskie dobumakmeņi tiek uzskatīti un pieskaitīti sakrālajiem dobumakmeņiem, tomēr ne vienmēr tas ir pārliecinoši, jo dobumi akmeņos var būt ieviedoti ne tikai ar sakrālu nodomu, bet arī profānām vajadzībām. Tajā pašā laikā nav citu, pārliecinošāku skaidrojumu, kāda varētu būt bijusi šo akmeņu atšķirīgā sakrālā vai varbūt profānā izmantošana. Naukšēnu Jēču dobumakmens izpēte ir devusi kādus jaunus pieturas punktus šīs problemātikas skaidrojumā.

Izmantotie avoti

Čakste, D. (2001). Limbažu rajona neparastie akmeņi. *Auseklis* [Limbaži], 4. decembris.

Čakste, D. (2007). *Limbažu rajona akmeņi, senvietas un svētvietas*. Buklets.

Eniņš, G. (1992). Ilgi glabāts Kurzemes mežu noslēpums. *Mežs*, Nr. 1.

Eniņš, G. (1994). Visskaistākie upurakmeņi. *Rīgas Balss*, 14. novembris.

Eniņš, G. (1995). Kameņecas Velnakmens. *Rīgas Balss*, 15. februāris.

- Grīnbergs, A. (2009). Vidzemes dobumakmeņi. *Vides Vēstis*, Aprīlis.
- Jakubenoka, L. (2004). Kultūrvēsturisko akmeņu vērojumi viena gada garumā. *Dabas un vēstures kalendārs 2005*. Zinātne, 165.–172. lpp.
- Laime, S. (2005). Suitu novada sakrālā ainava. *Suitu identitāte*. J. Kursītes redakcijā. LU Akadēmiskais apgāds, 30.–42. lpp.
- Senās dabas svētvietas (2013). *Tūrisma ceļvedis*. Vidzemes plānošanas reģions.
- Urbanavichius, V. (1985). Relikti iazicestva v pamiatnikah 14–16 vv. v Litve. *Novoje v arheologii Pribaltiki i sosednih territorij*. Tallin, S. 161–167.
- Urbanavičius, V. (1977). Senųjų tikėjimų relikvai Lietuvoje XV–XVII amžiais (4. Pagoniškos šventvietės Lietuvoje XVI–XVII amžiais). *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija, No. 3(60)*, pp. 79–89.
- Urtāns, J. (1992). Cylindrical Ritualistic Stones with a Cup Mark in Latvia. *Journal of Baltic Studies*, Vol. XXIII, Spring, No 1, pp. 47–56.
- Vaitkevičius, V. (1999). Akmenys su plokščiadugniais dubenimis Lietuvoje ir Latvijoje. *Lietuvos archeologija*, T. 18, Vilnius, p. 227–242.
- Valdības rīkojumi un pavēles (1924). Valdības rīkojumi un pavēles. *Valdības Vēstnesis*, 16. aprīlis.
- Vidzemes senās dabas svētvietas (2013). *Vidzemes senās dabas svētvietas*. Vidzemes plānošanas reģions.
- Ziema, G. (1999). *Rūjiēnas novads*. Rūjiēna.